

Sultan II. Abdülhamit'in Sarayında Bir Oryantalist Arminius Vambery ve Türkiye'deki Reformlarla İlgili Verdiği Bir Konferans

In the Palace of Sultan Abdulhamit II An Orientalist Arminius Vambery and A Lecture Given by His for the Reforms in Turkey

Bülent ATALAY*

Öz:

Profesör Arminius Vambery (1831/32–1913) yılları arasında yaşamıştır. Musevî asıllı Macar Türkoloğu'dur. Orta Asya'da Türkoloji araştırmaları yapmıştır. Fakir bir ailenin çocuğu olmasına rağmen, çalışkanlığı sayesinde değişik görevlerde bulunmuştur. Seyyah, Yazar ve Öğretim Üyeliği bunlardan bazılarıdır. Siyonizm'in fikir babalarından Theodor Herzl'e göre; Profesör Arminius Vambery, kendisinin Türk mü, İngiliz mi olduğuna karar veremeyen, 12 dili rahatlıkla konuşabilen dünyanın en ilginç insanlarından birisidir. Zamanın ve zeminin yoğurup, şekillendirdiği Profesör Arminius Vambery, her türlü zorluğa rağmen, hayata tutunmakla kalmayarak yaşama azmini de hiçbir zaman kaybetmemiştir. İrtibatlı olduğu devletlerle ilişkilerini belli bir seviyede tutmayı başarmış olan Vambery, dâhil olduğu toplumlara uyum sağlamakta hiç zorluk çekmemiştir. İçerisinde bulunduğu her türlü faaliyette dikkat çekmeyi başarmıştır. Tabii olarak bu başarısında bilgi birikimi ve tecrübesi etkili olmuştur. Ayrıca disiplin ve azmi de takdire şayandır. Çünkü bitmek tükenmek bilmeyen bir gücünü denetlemekteki maharetini kabiliyetiyle birleştirmeyi bilmiştir. Devrinin çok önemli entelektüel şahsiyetlerinden olan Vambery, Macaristan, İngiltere ve Türkiye'de bilim dünyasının ve üst düzey yöneticilerin dikkatini çekmeyi başararak geniş bir çevre

* Dr., Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. bulentalay@trakya.edu.tr. ORCID ID: 0000-0003-3338-3098

edinmiştir. Bu bağlamda sadece Budapeşte, Londra ve İstanbul üçgeninde değil, bunların etki alanlarında da varlığından söz ettirmiştir.

İngiltere’de II. Abdülhamit adına sözcülük, Osmanlı Devleti’nde de İngiltere adına arabuluculuk, hatta casusluk yaptığı dahi ileri sürülebilir. Filistin’de, bir Musevî kolonizasyonunun kurulması için de özel bir gayret göstermiştir. Biz bu çalışmamızda Vambery’nin, Osmanlı Devleti’nde yapılan yenileşme çabaları ile ilgili verdiği bir konferansa dayanarak fikirleri üzerinde durmaya çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Arminius Vambery, Osmanlı Devleti, Sultan II. Abdülhamit, Jön Türkler.

Abstract

Professor Arminius Vambery (1831/1832-1913) lived between the years. He is a Hungarian Turcologist of Jewish origin. He conducted Turcology researches in Central Asia. Despite being the child of a poor family, he has held various positions thanks to his hard work. Traveler, Author and Faculty member are some of them.

According to Theodor Herzl, one of the fathers of Zionism; Professor Arminius Vambery is one of the most interesting people in the World, who cannot decide whether he is Turkish or English, and can speak 12 languages easily. Professor Arminius Vamber, who was kneaded and shaped by time and the ground, never lost his will to live by holding on to life despite all kinds of difficulties. Vambery, who has managed to keep her relations with the states she is contact with at a certain level, has had no difficulty in adapting to the societies she is involded in. Of course, his knowledge and experience have been effective in this success. Discipline and perseverance are also admirable. Because he knew how to combine his ability to control an endless power with his ability. Vambery who was one of the most important intellectual figures of his period, managed to attract the attention of the scientific World and senior managers in Hungary, England and Turkey, and gained a wide circle. In this context, he talked about his existence not only in the triangle of Budapest, London and İstanbul, but also in their spheres of influence.

It can be argued that he acted as a spokesman on behalf of Abdulhamid II in England, and as a mediator, even spying on behalf of England in the Ottoman Empire. He also made a special effort to establish a Jewish colonization in Palestine. In this study, we will try to focus on Vambery’s ideas based on a conference he gave about the reform efforts in the Ottoman Empire.

Keywords: Arminius Vambery, Ottoman Empire, Sultan II. Abdülhamit, Young Turks.

Giriş

Siyonizm'in önde gelen fikir babalarından Theodor Herzl'in ifadeleriyle; “Yetmiş yaşımı aşkın topal Macar Musevi'sinin şahsında dünyanın en ilginç insanlarından birini tanıdım. Kendisinin Türk mü, yoksa İngiliz mi olduğuna bir türlü karar veremeyen bu insan Almanca kitap yazmakta, on iki dili aynı akıcılıkta konuşmaktadır; ayrıca ikisine ruhban olarak bağlandığı beş din değiştirdiğini iddia etmektedir. Bana Şark'ın bin bir muammasını ve Padişahla olan ilişkisini anlattı. Bana tümüyle güvenerek kendisinin Türkiye'nin ve İngiltere'nin gizli ajanı olduğunu söyledi. Musevilere düşman olan bir toplumda çektiği sıkıntıları anlatarak Macaristan'daki öğretim üyeliğinin göstermelik olduğundan söz etti” Tabir yerindeyse Vambery'de “yok yok” her haliyle bir muamma, “iç içe geçmiş” matruşka Rus bebekleri gibi ya da “teşbih olmasın”; “bir Vambery var, bir de Vambery'den içeri” gibi ... (Özalp, 1993: 7; Kushner, 1978: 173;).

Asıl adı Armin Herman Wamberger ve yaygın olarak bilinen haliyle Arminius Vambery'nin ailesi Almanya'nın Bavyera eyaletinin Bamberg şehrinden Macaristan'a göç etmişlerdir (Akpınar, 2012: 501-502)¹. Eski Çekoslovakya'nın sınırları içerisine bulunan Jurpri Bratislava'ya bağlı Georghen kasabasında oldukça fakir ve mutaassıp dindar bir Musevi ailenin çocuğu olarak 1831/32 yılında dünyaya gelen Vambery, o yıllarda Orta Avrupa'da giderek daha da güçlenen Yahudi aleyhtarlığı sürecinde, erken yaşlarda babasını kaybetmiştir (Öke, 1985: 15). Tabii olarak bu durum ailenin zaten zor olan maddî imkânsızlıklarını olumsuz etkilemiştir. Bu etki Arminius Vambery'nin öğrenim hayatında kendisini daha açık bir şekilde göstermiştir (Kushner, 1978: 173).

Ailenin bütün sorumluluğunu tek başına omuzlarında hisseden Arminius Vambery'nin annesi, oğlunun iyi bir eğitim alması için bazı tehlikeleri de göze alarak Hıristiyanların yoğun olduğu ve ağırlıklı olarak Hıristiyanlık inancının öne çıkarılarak eğitim verilen bir okula gönderdi (Öke, 1985: 15). Vambery'nin eğitim hayatı istikrarlı değildi. Bunda maddî imkânsızlıklarla birlikte içerisinde bulunduğu çevrenin de etkisi vardı. Zira sık sık bırakmak mecburiyetinde kaldığı Hıristiyan okullarında okurken bir yandan çalışmaktan başka çaresi de yoktu. Diğer yandan bundan daha acı ve ıstıraplı olanı, Hıristiyanlarca Musevilikten dolayı aşağılanırken, Musevilerce de Hıristiyan okullarında okumaya gayret ettiği için dışlanmaktaydı. Kısaca belirtmek gerekirse Vambery, “ne Hz. İsa'ya ne de Hz. Musa'ya yaranamamıştır” sözünü haklı çıkarmıştır. Fakat azim ve kararlılığını hiç kaybetmeyen Vambery, akıl almaz zekâsı ve dil öğrenme yeteneğiyle sekiz yaşında Almanca ve Macarcanın yanında İbraniceyi de okuyup yazmakta olup, Tevrat'ı ezberlemiş ve 11 yaşından itibaren özel öğretmenlik yaparak hayatını idame ettirmeye çalışmıştır. Bu bildiği diller arasına Türkçeyi de katan Vambery, üniversite yıllarında daha da ilerletmiştir (Özalp, 1993: 8).

Vambery Aldığı eğitim, her şeye merakı, araştırmacı tavrı, girişken ve ilme olan ilgisi sayesinde Şarkiyatçı Baron Joseph von Hammer-Purgstall ile tanıştı ve dikkatini çekmeyi başardı. Bu tanışıklıktan sonra zaten var olan Türklere ve Türkçeye olan

1 Muhtelif kaynaklarda Armin, Armen olarak da ifade edildiği gibi Germen ve Hermann olarak da geçmektedir. Asıl adı İbranice bir kelime olan Hayim'dir. Aile adları olan Vambery, Wamberger'den gelmekte olup, büyükbabasının Macaristan'a göç etmeden evvel yaşadığı Bamberg'e izafeten kulanıldığı ve daha sonra Vambery şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Salih Yılmaz, (2003), “Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesinde Geçen Ahmet İle Yusuf Destanı”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat, Sayı: 16/2003, s. 127-143.

ilgisi Hammer'in tavsiyesi ve teşvikiyle tamamen Türkoloji'ye yönelmesine sebep oldu. Hiç şüphesiz bu yönelme ve yoğunlaşmanın artarak devam etmesinde annesinin vefatıyla yaşadığı üzüntü ve içerisine düştüğü “kalabalıklarda yalnızlık” ruh halinden kurtulmak için kendisini tamamen araştırmaya vermesinin etkisi de vardır. Annesini kaybeden Vambery'i yaşadığı topraklara bağlayacak başka bir sebep de kalmamıştı (Halaçoğlu-Aydın, 1993: 443).

Sarayda Bir Oryantalist Arminius Vambery ve Türkiye'deki Reformlarla İlgili Verdiği Konferans

XIX. yüzyılda Orta Asya'da nüfuz alanları oluşturmak için Orta Asya Hanlıkları üzerinde özellikle Rusya ile İngiltere arasında ekonomik rekabet hat safhaya ulaşmıştı. Bu rekabette “öne geçmek” isteyen İngiltere “ön almaya” çalışmaktaydı. Çeşitli kanallardan gelerek bölgede araştırma yapmak isteyen Batılıların sayısı hızla artmaktaydı. Orta Asya ile alakalı raporlar ya da seyahatnameler askerî ve ekonomik olduğu kadar, toplumsal-dinsel alanlarda da Avrupa'ya bilgi aktarmaktaydı. İstihbarat özelliği de taşıyan bu bilgiler Avrupa devletlerinin sefirleri yanında heyecan peşinde koşan maceracılar aracılığıyla yapılmaktaydı. Her zaman olduğu gibi birçok batılıda ilgi uyandıran gizem dolu “doğu” bu ortamda da esrarlı ve büyüleyici güzelliğiyle, yoksulluk içinde ve Yahudiliği nedeniyle dışlanmanın acısı ile büyüyen genç Arminius Vambery'yi kendine çekti (Çolak, 2016: 885-886).

Yahudi olmasından dolayı dışlanmaktan kaynaklanan hissettiği acı da dâhil olmak üzere bütün olumsuzluklara rağmen “azim ve arzusunu” kaybetmeyen Arminius Vambery, “doğunun cazibesine” kapılmaktan kendisini kurtaramamıştır. Bu cazibenin merkezi olduğuna inandığı Orta Asya'da/Türkistan'da bulunmak ve içerisinde kabaran ve bir türlü dizginleyemediği duygu ve düşüncelerini tatmin ve zihninde uyandıran sorulara cevap bulmak için Macar dili ve Türk lehçeleri arasındaki akrabalığı tespit etmek maksadıyla araştırmalarına hız verdi. Bu süreçte Vambery, tabir yerindeyse Türk kültürüyle daha fazla “haşır-neşir” olmaya başladı ve başarılı bir Türkolog olabilmek için 1857'de Hammer'in tavsiyesi ve Baron Jozsef Eötvös'ün maddi desteğiyle deniz yoluyla İstanbul'a gitmek üzere harekete geçti (Çolak, 2019, 17). Gemide Ahmet Cevdet Paşa'nın babası Hacı İsmail Ağa (Halaçoğlu-Aydın, 1993: 443) ile tanıştı. Bu durum Arminius Vambery için büyük bir şans ve fırsattı. Çünkü İsmail Ağa yakın ilgi gösterdiğinden İstanbul'da fazla bir yabancılık çekmedi ve kendisini ilmî bir çevrenin içerisinde buldu (Öke, 1985: 16).

Vambery, çoktan cazibesine kapıldığı ve büyüsunü çözmeye ve bozmaya çalıştığı “doğunun”, dünyanın en esrarlı şehirlerinin başında gelen “iki kıtada” bulunan “tek şehir” özelliğine sahip İstanbul'un da etkisiyle doğunun bir mensubu olma düşüncesini hayata geçirerek “doğulu bir kimliğe” büründü. Görünürde “şarklı/doğulu” olsa da gerçekte “garpli/batılı” hüviyetine halel getirmeyen Vambery, hayalini kurduklarını hakikate dönüştürmek için “olmazsa olmaz” olduğundan “emin olduğu” Türkçeye duyduğu ilgi artarak devam etmekteydi. Bu ilmî çevre içerisinde bilgi ve zekâsıyla dikkat çeken Vambery, Rifat Paşa'nın aile dostlarından Hacı Reşit Efendi ile tanıştı ve O'ndan aldığı dersler ile Türkçesini çok iyi bir noktaya taşımaya başardı (Kushner, 1978: 173). Aynı çevrenin sağladığı imkânlarla aralarında Mithat Paşa'nın da bulunduğu üst düzey

bürokratlarla tanışma fırsatını yakaladı (Özalp, 1993: 9). Zamanla içerisinde bulunduğu ilmî çevre gittikçe genişleyen Arminius Vambery, aynı zamanda siyasî ve üst düzey bürokratlarla da aynı ortamı paylaşmaya başladı ve Osmanlı Devletinde reformların yoğunlaştığı ve uygulamalarının hayata geçirilmesinde sıkıntıların yaşandığı bir ortamda olaylardan haberdar oluyor ve yorumlar yaparak düşüncesini de paylaşmaktan geri durmuyordu. Bu süreçte Türkiye'de demokratikleşme çabalarının başlangıcı bağlamında önemli olan ve Tanzimat'a karşı oluşan ilk tepki niteliği taşıdığı kahr ekseriyetle kabul edilen Kuleli Vak'ası'nın (1859) sorumluları arasında III. Ordu Tümen Komutanı Hüseyin Daim Paşa'nın olduğu kanaatini taşıyanlar arasında Vambery de bulunmaktadır (Berkes, 1978: 265-2698).

Çünkü Vambery, İstanbul'da o günün şartlarında “*bir lisan, bir insan*” düsturuya bürokrat ve seçkinler, özellikle “*İstanbul Beyefendileri*” arasında bir üstünlük ölçüsünün yanı sıra itibar göstergesi olarak baş gösteren dil öğrenme çabalarından dolayı birçok bürokratla olduğu gibi Hüseyin Daim Paşa'yı da daha yakından tanıma fırsatı buldu. Zira Hemşerisi İsmail Paşa/General Kmetty, aracılığıyla özel hoca olarak Hüseyin Daim Paşanın konağında yaşamaya başladıktan sonra kendisine bizzat paşa tarafından “*Reşit Efendi*” ismi verildi. Hüseyin Daim Paşanın oğluna Fransızca dersleri veren Vambery, bu sayede İstanbul uleması ve üst düzey bürokratlar ile temaslarını artırma ve münasebetlerini geliştirme imkânına dair önünde “*yeni kapılar*” açılmaya başladı. Hatta konakta tanıştığı Şeyh Ahmet ile münasebetlerinin ilerletir ve ondan Farsça dersleri alır. Şeyh Ahmet'in kendisine çok iyi davranmasını Vambery, İslamiyet'e geçişini sağlama gayreti olarak yorumlamıştır. Ayrıca Vambery'nin, Şeyh Ahmet'ten çok etkilendiği; “*Bu Ahmet Efendi herkesten daha çok beni Avrupalıdan Asyalıya dönüştüren adamdır*” sözlerinden anlaşılmaktadır (Varol, 2015, 102-104). Daha 27 yaşında Türkler ile Macarların akrabalığı üzerinde fikirler yürütmeye başlayan Vambery, bu sayede kendini İstanbul'da bulmuş ve Mithat Paşa'ya Fransızca, Hariciye Eski Nazırları'ndan Rifat Paşa'nın oğluna da Tarih, Coğrafya ve Fransızca dersleri vermiştir. Bir “*dil dâhisi*” olan Vambery, Sultan Abdülmecit tarafından bu kabiliyetinden dolayı “*iltifat-ı hümayun*” ile ödüllendirilmiştir (Öke, 1985: 16-17).

Vambery'nin İstanbul hayatı dört yıl kadar sürdü. Burada Orta Asya'dan gelen hacılarla görüştüğten sonra zihninde bir Orta Asya seyahati düşüncesi oluştu ve Macar dilinin kökenlerini araştırmak amacıyla o günün şartları içerisinde hiç de kolay olmayacak bir yolculuğa “*zorlukların adamı*” olarak çıkmaya karar vermesi hiç kimseyi şaşırtmadı. Yolculuğa çıkmadan önce Macaristan'a giden Vambery, Budapeşte Bilimler Akademisinde Türkiye hakkında konferans vererek ve akademinin de mali desteğini alarak İstanbul'a döndü (Özalp, 1993: 9).

Reşit Efendi adıyla çıktığı Türkistan seyahati (Ülken, 1992, 76) sırasında Müslüman hacılar ile İran'a uğradığında, İngiltere'nin İran Büyükelçisi Sir Charles Alison ile tanışmış ve kendisine, İngilizler adına bilgi toplaması teklif edilmiştir. Reşit Efendi, Orta Asya'da yaşayan insanları Osmanlı Devleti hakkında bilgilendirmeye çalışırken, aynı zamanda iyi bir gözlemci olarak bunlar ile Türkiye Türkleri'nin hayat tarzlarındaki benzerlikleri tespit etme gayretindeydi. Vambery, Herat üzerinden Avrupa'ya dönüşünde elde ettiği bilgileri, kendisine daha önce yapılan teklife binaen İngiltere adına bir rapor halinde hazırladı ve İngiliz Başbakanı Palmerston'a sundu (Öke, 1985: 20). Orta Asya Kâşifi unvanıyla İngiltere'de büyük bir ilgi ve itibarla karşılanan

Vambery, edindiği izlenimleri buradaki ilgili şahıs ve kurumlarla paylaşarak konferanslar verdi. Fakat bir süre sonra İngiltere’de sıkılmaya başladı ve Macaristan’a dönerek bilgi ve tecrübesini ülkesiyle paylaşmak için üniversite de Doğu Dilleri Kürsüsünü kurmak isteğiyle müracaat ettiğinde “*akademik bir bağınazlıkla*” karşı karşıya kaldı. Zira “*akademik kariyeri*” olmadığı gerekçesiyle ve muhtemelen Yahudi olmasının da tesiriyle talebi geri çevrildiği halde geri adım atmayarak gayretlerine devam ederek “*tuttuğunu kopardı*” ve sonunda hedefine ulaşmayı başardı (Özalp, 1993: 10).

Artık Vambery’nin ilmî açıdan en verimli yılları başladı. Bu süreçte Orta Asya ile ilgili yazdığı seyahat ve tetkik eserleri başta Macaristan ve Türkiye olmak üzere Avrupa’nın pek çok ülkesinde yayımlandı. Bunlara ilaveten çok sayıda gazete ve dergilerde makalelerine yer verildi ve kısa süre içerisinde dünyada çok önemli bir Orta Doğu ve Orta Asya uzmanı olarak kabul edilmeye başlandı. Vambery eserlerinde, siyasî makale ve konferanslarında Rusya’nın Orta Asya’ya yönelik emperyalist politikalarına karşı tavrını açıkça ortaya koyarken, İngiltere taraftarı olduğu da gözden kaçmamakla birlikte Türklere duyduğu hayranlık ve bağlılık da dikkat çekmekteydi. Vambery, şahsına yönelik büyük bir risk alarak “*iftiraya ve gadre uğramış bir millet*” olarak nitelendirdiği Türkler lehine sözler sarf etmekten çekinmedi. Şartlar içerisinde “*pervasızca*” nitelenebilecek bu tavırla çok geçmeden Sultan II. Abdülhamit’in dikkatini çekmeyi başardı. Tedbiri, temkinli hatta çok şüpheli olarak bilinen Sultan, 1880’de Vambery’i İstanbul’a davet etmekten ve Yıldız Saray’ında ağırlamaktan kendini alamadı. Böylece uzun süre devam edecek olan yakın bir münasebetin temelleri de atılmış oldu (Özalp, 1993: 11).

Bu sıralarda geleneksel Osmanlı münasebetleri bozulan İngilizler, gayri resmi olarak durumu düzelterek “*hale-yola koymak*” için harekete geçtiler ve bunun için Sultanın itimadını kazanmış olan Vambery, “*biçilmiş kaftandı*”. Böylece Vambery’nin milletlerarası arabuluculuk dönemi başladı ve İstanbul’a gelerek “*elçiye zeval olmaz*” kabilinden II. Abdülhamit ile görüştü ve hazırladığı raporları İngiltere’ye bildirdi. Daha sonra Sultan Abdülhamit, Vambery’i görünürde ilmî çalışmalar yapması, gerçekte de kendi adına İngiltere’yle irtibata geçmesi için İstanbul’a davet etti. Buna çoktan razı olan Vambery, tabii olarak “*yerin kulağı var*” sözü uyarınca İngiltere’ye yazdığı ikinci mektuptan sonra İngilizlerce, Sultan tarafından “*satın alındığı*” kanaatine yorumlandı ve çabaları geleneksel Osmanlı-İngiliz münasebetlerini tesis etmeye yetmedi (Özalp, 1993: 12). Bu bağlamda tabir yerindeyse; İngilizler, zaten “*İngiliz sicimiyle*” bağladıkları Osmanlı Devletinin “*ipini çektiler*” bu durum Vambery’i çok üzdü. Bir süre sonra İngilizlerin, Abdülhamit’le görüşme taleplerini reddeden Vambery, Yahudilerin Filistin’de toprak sahibi olmaları amacıyla Theodor Herzl ile Sultan Abdülhamit’in görüşmelerini gerçekleştirdi (Öke, 2006: 262).

Fakat Vambery’nin çabaları Yahudilerin beklediği sonucu almaları için kâfi gelmedi. İngilizler ile irtibatının farkında olan Sultan Abdülhamit, “*sen onlardansın*” diyerek zaman zaman sitem etmiştir. Vambery de buna karşılık olarak yakın çevresine sahip olduğu pek çok şeyi Türklere borçlu olduğunu vurgulayarak bu durumun söz konusu olamayacağına dair kendini savunma ihtiyacı hissetmiştir (Özalp, 1993: 113). Her şeye rağmen çalışma ve çabalarıyla Vambery’nin “*Türkçü ve Turancı*” düşüncenin gelişmesinde büyük pay sahibi olduğuna Tarih şahitlik etmektedir (Tekinsoy, 2015: 241). Zira Türk kültür ve tarihiyle ilgili pek çok çalışma yapan Vambery’nin daha

Türkiye'de benzer çalışmaların olmadığı dönemde 1878 yılında yayımlanmış olduğu “*Türk-Tatar Dillerinin Etimoloji Sözlüğü*” bile tek başına neredeyse “*yoktan var ederek*” (Gül, 2013: 241) ve Türkolojinin daha başlangıç dönemine ait bir eser olarak vücuda getirdi (Ölmez, 1998: 175-176). Yine bundan önce 1873'de tafsilatlı bir Buhara Hanlığı Tarihini kaleme alması, Türk kültürünün temel taşlarından olan Kutadgu Bilik'in bir kısmını neşretmiş olması (Banarlı, 1983: 1077) bunlardan bir kaç, kendine duyulacak şükran ve minnet için yeterli olacaktır (Kanlıdere-Kemaloğlu, 2020: 16-17). Hakeza Türk kelimesinin ilk olarak ilmi açıklamasını; “*Türk*”, Türkçede “*türemek*” fiilinden çıkmış olup, “*türe*”, “*töre*” kelimesiyle bağlantılıdır ve “*yaratılmış*” “*yaratık*” anlamına gelmektedir şeklinde yapan da ta kendisidir (Durmuş, 2017: 40-41).

Vambery'nin yeteneğini Rus yetkililer de fark ettiklerinden dolayı Osmanlı Devleti üzerinde Rus-İngiliz rekabetinde “*bir adım*” öne geçebilmek gayesiyle, aynı misyonu kendileri için de gerçekleştirmesini istemişler. Ancak Vambery bu isteği kabul etmemiştir. 6 Nisan 1864'de tekrar İstanbul'a gelen Vambery, Sadrazam Ali Paşa'yı ziyaret ederek Orta Asya izlenimleri hakkında O'nu da bilgilendirmiştir (Öke, 1985: 21).

Buradaki gözlemlerinin de etkisiyle Vambery, Türkler'in İslâmiyet öncesi geçmişi, Asya'daki kökenleri hakkında zihin jimnastiği yapmaya başladı ve bu geçmişin, emareleri resmî çevrelerin dışında, Türk köylüsünün geleneklerinde saklı olduğu düşüncesindeydi. Bu hususta özellikle de Anadolu göçebeleri arasında geçmişin izlenirinin yaşadığını sarayın, bürokrasinin ve Osmanlı yöneticilerinin dilinde Farsça ve Arapça'dan birçok kelime yer alırken, geniş halk kitlelerinin dilinin büyük ölçüde saflığını koruduğu kanaatindeydi. Buna rağmen kültürel açıdan özellikle Osmanlı bürokratik dilinin Türk olmaktan çok, Müslüman olduğunun farkına vardı. Macar Doğu Bilimcisi Arminius Vambery, Osmanlı Türkleri'ndeki, Türklüğü unutmaya olayının belirgin bir hâl aldığına dair tespitine Türk kültürünün, zenginliğinden ve çok geniş bir coğrafyaya yayıldığı iddialarına karşılık olarak, bunun mümkün olamayacağına dair tepkiler almıştır (Georgeon, 1996; 10-11).

XVIII. yüzyıldan başlayarak, bağımsız bir disiplin olarak beliren Türkoloji, Osmanlı aydınlarına o güne kadar fark edemedikleri yeni bir vakiadan haber veriyordu. Çin ve İslâm kaynakları üzerinde çalışarak İslâmiyet'ten önceki Doğu Türklüğü hakkında yeni bilgiler ve yeni görüşler ortaya koyan Türkologlar, Türk Tarihi'nin unutulmuş ve Osmanlı Devleti'nin siyaseti gereği olarak reddedilmiş kısmını açıklığa kavuşturmaya çalışmaktaydılar. Avrupa'ya tahsile giden Türk gençleri ve bir kısım mülteciler bu bilgileri Osmanlı Coğrafyası'na taşımaya başladılar ve bunlar arasında ön saflarda tabii olarak Arminius Vambery de bulunmaktaydı (Kodaman, 1993: 62).

Fransız ihtilalinden sonra, Osmanlı Devleti'nde başta gayrimüslimler olmak üzere Türklerin dışında hemen hemen mevcut bütün unsurlarda milliyetçilik hareketlerinin başlaması üzerine, XIX. yüzyıldan itibaren Türk kültürünün kökenlerine ilişkin araştırmalara ağırlık verilmişti (Georgeon, 1996: 27). Bu cümleden olarak Türkçülük fikri üzerinde yapılan çalışmalara eğilim arttı. Bu durum ilk defa Türkiye dışında özellikle Rusya'da yaşayan Müslümanlar arasında 1860'lı yıllardan itibaren daha açık bir şekilde hissedilmeye başlanmıştı. Rusya'daki Türkler, kendilerini Osmanlı olarak görmedikleri için, “*Türkçülük*” fikri burada daha erken uyandı. Özellikle Tarih alanında Türkçülük fikrinin tohumlarının atılmasında ve Osmanlı aydınları üzerinde de etkili olanların arasında Vambery'nin ayrı bir yeri vardır (Hilav, 1995: 360-361).

Avrupa'da makaleleri yayımlanan, 1868'de Peşte'de Profesör olduktan sonra bir akademisyen kızı olan Cornelia ile evlenen ve çalışmalarına devam eden Vambery, dil yeteneği ve buna bağlı olarak Orta Asya izlenimleri sayesinde II. Abdülhamit'in güvenini kazandı (Öke, 1985: 24). Çünkü II. Abdülhamit, Avrupalı olduğu hâlde İslâm Tarihi hakkında tarafsız fikirleriyle tanınmış, Macar Vambery gibi Şarkiyatçılarla da temas hâlindeydi (Karal, 1988: 545). İngiliz ve Türklere karşı iyi duygular besleyen Vambery, Orta-Asya'da İngiltere ve Rusya arasındaki politik çatışmaların da etkisiyle Türk kültürü ile ilgili çok sayıda araştırma yapmış ve Türkler ile Moğollar arasında ırk ve dil bağlarına dikkat çekmeye çalışmıştır (Öke, 1985: 24).

Özellikle Vambery'nin çalışmaları sayesinde, Macarlar ve Türkler arasındaki ırkı yakınlığın ortaya çıkması üzerine 1876 yılında Askerî ve Tıbbiye öğrencilerinin, Türkiye'yi ziyaret eden Macar Generali Klapkaya'ya yazdıkları ve Vakit Gazetesi'nde yayımlanan bir mektupta; "... Ural ve Altay Dağları'nda Osmanlılar ile Macarlar aynı ırktan ve komşu idiler. ... Atilla'nın bayrağı altında beraber bulunduk. ... Örf ve âdetlerimizden benzerliği bunu ispat emektedir. ... Birkaç asır evvel Tuna'nın elde edilmesi için karşılıklı olarak yaptığımız mücadele, birbirimize olan muhabbetimizi silemez. . Biz sizin hürriyetinizi birçok asırlar muhafaza ettik" denilmiştir (Kushner, 1978: 206).

Pek bahsetmek istememesine rağmen oğlunun adını Rüstem koyacak kadar Türklere hayranlık ve yakınlık duyan Vambery (Öke, 1985: 24), hararetle bir İngiliz taraftarı olmaktan da kendisini alamamıştır. Vambery, Orta Asya izlenimlerini 1879'da "*Bir Sahte Derviş'in Asya-yı Vusta'da Seyahati*" adı ile yayınlamıştır (Kushner, 1978: 13-14). Vambery, yapmış olduğu lengüistik çalışmalar sonucunda Türklerin Anadolu'ya göçünü çok daha eski tarihlere dayandırmaktaydı. Çünkü Anadolu'da V. yüzyılda yazılmış eserlerde Türkçe kelimelerin olduğunu iddia etmekteydi ve bundan hareketle Türklerin, Selçuklulardan çok önce Anadolu'ya geldikleri tezini ortaya atmıştır. Vambery'nin bu düşüncesi Türkçüler için sağlam bir zemin teşkil etmiştir (Kushner, 1978: 82).

Tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Sultan II. Abdülhamit, Vambery'yi 1880'lerde İstanbul'a davet etmiştir. Vambery, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na özellikle Mısır Meselesinden dolayı münasebetleri pek de iyi olmayan Osmanlı Devleti ile ilgili raporlar göndermeye devam ettiği sıralarda Peşte'de, Osmanlı Büyükelçiliği de Vambery'yi dikkatle izlemekteydi. Sultan ile münasebetleri oldukça iyi bir noktaya gelen Reşit Efendi'yi (Vambery), II. Abdülhamit, yakın çevresinin sadece çıkarlarını düşündüklerini ifade edecek kadar kendisine yakın hissetmeye başladığı hâlde (Öke, 1985: 32, 43, 58) Vambery, Sultana olan yakınlığını İngilizlerin lehine değerlendirmeye devam etti. Zaten İngiliz Dışişleri Bakanlığına yazdığı mektuplarda; "*Üzülerek söyleyeyim ki, yıllar önce Yıldız'ın entrikaları hakkında yaptığım uyarılar dikkate alınmadı... İttihad-ı İslâm hiç bir zaman II. Abdülhamit zamanında olduğu kadar kuvvetli olmamıştır, dediğim zaman kesinlikle mübalağa değildi.... Eğer planlarına karşı erken tedbirler alınmaz ise Sultan sürpriz sonuçlar elde edebilir*" şeklinde ifadeler kullanmıştır (Özcan, 1992: 176). Vambery, 6 Mayıs 1889'da Kraliçe Victoria'nın daveti üzerine İngiltere'ye gitti ve Orta Asya izlenimleri hakkında O'na da tafsilatlı bilgiler, 20 Temmuz 1889'da da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Sultan II. Abdülhamit ile ilgili olarak uzun ve gizli bir rapor vermiştir (Öke, 1985: 24, 30).

Sultan II. Abdülhamit, Vambery ile samimi dostluğundan dolayı Macarlara karşı özel bir ilgi göstermişti. 150 kadar Macar turist, iki kafile hâlinde Nisan ve Ekim 1889'da huzura kabul edilmişler ve kendilerine yakın ilgi ve alâka gösterilmiştir. Vambery başkanlığında bir yazarlar heyetine de Sultan tarafından Ekim 1889'da hediyeler takdim edilmiştir (Kushner, 1978: 206). Pek çok Avrupalı ve gayrimüslim bilginin Türklerin aleyhinde olma eğilimini açıkça ortaya koydukları bir dönemde Vambery, yaptığı araştırmalar ile Türklere yeni ufuklar açmıştır (Kushner, 1978: 45). Vambery, Sultan'ın İngiltere'ye karşı kırgınlığını açıkça belirttiği ve bunda da haklı olduğuna dair verdiği raporlar üzerine İngiliz Hariciye Vekâleti, O'nun Sultan tarafından satın alındığı fikrine bile kapılmıştır ve 7 Kasım 1890'da İngiltere, Vambery'ye, Sultana dışarıda çok yalnız olduğunu hatırlatarak, uygun bir dille tehdit etmesi talimatını vermiştir (Öke, 1985: 64).

1890 yılında tekrar İstanbul'a gelen Vambery, Sultan II. Abdülhamit tarafından Jön Türkleri² İstanbul'a getirmekle görevlendirildi, ancak bunu başaramadı (Kushner, 1978: 173). Vambery, İstanbul'da bulunduğu dönemlerde Osmanlı idarecilerini de yakından tanıyarak objektif olarak değerlendirme imkânı buldu. Meselâ Şakir Paşa'yı, "II. Abdülhamit'in sağ kolu ve doğu politikasının ardındaki şeytan" olarak nitelendirmekle (Karaca, 1993: 11) birlikte mevkii ve hırs sahibi olmayan birisi olduğuna dair hakkını da teslim eden Vambery (Karaca, 1993: 208), İngiltere'nin Boğaziçi'nde etkili olabilmesi için Şakir Paşa'nın mutlaka gözden düşmesinin gereğine de inanmaktaydı (Öke, 1985: 69). Bu düşüncesini 1 Temmuz 1895 tarihinde Londra'ya gönderdiği raporunda açıkça ifade etmiş ve bu konuda İngiltere'yi ikaz etme lüzumunu hissettiğini belirtmiştir (Karaca, 1993: 64). Vambery, II. Abdülhamit'in Türkiye'de kurduğu baskı rejiminden rahatsızlık duyar. Fakat başka çare ve tercihin de bulunmadığının farkında olduğundan, İngiltere'ye gönderdiği raporlarda dış politikada Sultanın her şeye rağmen tarafsızlığını sürdürmeye devam ettiğini belirtir. İlaveten Türklerin de II. Abdülhamit'in rejimini kabullendiklerini, çünkü gayrimüslimlerin ayaklanmalarından çok çektiklerinin farkında olduklarını ve ayrıca Sultana karşı bu safhada bir başkaldırının söz konusu olmasının ihtimal dışı olduğuna dikkat çekerken, zaten Türk Milletinin Asya'nın en sabırlı milleti olduğunu da vurgulamıştır (Öke, 1985: 84-97).

İngilizlerin kendi lehlerine bir politika geliştiremediği için baskı yapmaya başladıkları Vambery, İngiltere'ye Jön Türkleri desteklemesini tavsiye etti. Bunun üzerine Vambery'nin kendisinden uzaklaştığını sezen Sultan, O'nu tekrar kazanmak istemekteydi. Bu düşüncesinin de etkisiyle Vambery'den, son bir defa daha İngilizlerin nabzını tutmasını ve "Şark Meselesi" hakkında Batı kamuoyunu bilgilendirmesini istemiştir (Öke, 1985: 109-110, 126-128).

Sultan II. Abdülhamit'in bazı şeyleri Vambery ile paylaştığı bilirse de Osmanlı Devleti lehine ajanlık yapıp yapmadığı üzerine pek çok tartışma yapmak mümkündür (Maden, 2014: 106). Fakat İngiliz ajanı olduğu hususunda daha somut deliller olduğu muhakkaktır. Zira 1896 yılında Sultan Abdülhamid'e yönelik bir darbe teşebbüsü planının ifşa olması üzerine hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır. Buna dair Vambery'nin

2 "Jön Türk" tabirinin ilk defa Mustafa Fazıl Paşa tarafından Avrupa Gazetelerine yazdığı makalelerde "Erbab-ı Şebab" olarak kullanıldığı iddia edilmektedir, Ebuzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, (Yay. Haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul 1973, s.21.

İngiltere'ye yazdığı mektup ve bu mektupta İngiltere'nin Ortadoğu'daki hedeflerine ulaşabilmesi için Jön Türkleri desteklemesi lüzumu açıkça belirtilmektedir (Nişancı-Karataş, 1987: 247-248).

Türkiye'de, Türkçülük akımı başladığı zaman bu akımın fikri alt yapısının oluşmasında Musevi asıllı Vambery'nin katkısı göz ardı edilemez (Akşin, 1987: 247-248). Vambery'nin Türkçülük akımına hizmet etmesinde başlıca etken Rusya ve Avrupa'da, Musevilere yönelik yapılan kötü muamelelerdir. Türk milliyetçiliğine Vambery ve diğer Musevi asıllı araştırmacıların yaptıkları katkılardan ümitlenen (Berkes, 1978: 280) Yahudiler, Siyonizm'in gerçekleşmesi için 29 Ağustos 1897'de İsviçre'nin Basel şehrinde yaptıkları kongrede aldıkları kararlara bağlı olarak Filistin'in bir "Yahudi Yurdu" hâline getirilmesini hedeflediler. Bu doğrultuda arttırdıkları faaliyetleri arasında; 1881'den sonra Rusya'dan hızlı bir şekilde adı geçen bölgeye yoğunlaşan Yahudi göçü önem arz etmekteydi. Lakin II. Abdülhamit tarafından 1883'de bu göçe dur dendiği için bu yasağın kalkması ve burada Bulgaristan gibi muhtar bir Yahudi idaresi kurulması amacıyla Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'ya olan borçlarının ödenmesi, ayrıca Sultan lehine lobiler oluşturularak, propaganda yapılması ve Ermeni terörüne karşı destek vaadi verilmesi kararlaştırıldı. Fakat Siyonistlerin teklifleri vatan toprağının kutsallığı belirtilerek, Sultan II. Abdülhamit tarafından kabul edilmedi. Buna rağmen ümidini kesmeyen ve Siyonistlerin ileri gelenlerinden olan Teodor Herzl, Vambery aracılığıyla Sultan ile görüşmeyi başardı. Fakat beklentilerine yine olumlu cevap alamadılar (Kocabaş, 1991: 100-102). İttihat ve Terakki'nin iktidarı ile birlikte Filistin'de, bir Yahudi yurdu düşüncesine kapılanlar olmuşsa da umduklarını bulamamışlardır (Berkes, 1978: 401).

Vambery, aslında Sultan Abdülhamit'in Batı'ya tanıtıldığı kadar kötü ve müstebit olmadığını, şayet Jön Türkler ile yönetimi paylaşabilmeyi başarsa idi kötü kaderinin değişebileceği kanaatini taşımıştır. Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamit'e danışmanlık yapan Vambery'nin Peşte'deki evini ziyaret ederek tecrübelerinden yararlanmak ve Abdülhamit'e karşı kullanabilecekleri bilgiler talep etmişleridir. Fakat Vambery'nin, Jön Türkler ile münasebetleri Abdülhamit'in ajanları tarafından tespit edildiğinden dolayı, Budapeşte Sefiri durumu İstanbul'a bildirdiğinden umduklarını bulamamışlardır (Öke, 1985: 169).

Türk kültür tarihinde önemli bir yeri olan Vambery, Osmanlı Devleti'nde ve Türkistan'da uzun yıllar geçirmiştir. Padişahın yakın dostu ve danışmanı olmayı başaran Vambery, Macar Antropolog, Türkolog ve zamanının etkin bilim adamlarındır. Türk, Macar, Finli ve Estonyalıların Turan dil ve ırk gruplarına bağlı olduklarını ileri sürmüş, Türklerin dil, kültür ve uygarlıkları konusunda Avrupa'da pek çok eser yayınlamıştır (Shaw-Shaw, 1983: 317).

Vambery, Orta Asya'da yaptığı gözlemlerinin sonuçlarını Rusya ile rekabet hâlinde bulunan İngiltere'ye aktarmaya devam etmiştir. Mesela Türklerin Rusya'daki faaliyetleri hakkında Gaspıralı İsmail Bey'in, İslâm Dünyası'nın meselelerinin ele alınmasını düşündüğü ve 1907'de Kahire'de toplamak istediği "Dünya İslâm Konferansı" hakkında da, İngilizleri bilgilendirmeyi ihmal etmemeye özen gösteriyordu (Saray, 1993: 115).

Aslında Sultan II. Abdülhamit de engin bilgisi ve tecrübesini bildiği Vambery'e değer vermekte ve O'nun özellikle İslâmiyet'le ilgili olarak ileri sürdüğü meâlen;

“İslâmiyet ilerlemeye mâni değildir” şeklinde açıklanabilecek sözlerini çok beğenmekteydi (Sultan Abdülhamit, 1984; 172). Maddiyata düşkünlüğü ile de bilinen Vambery, II. Meşrutiyet'ten sonra maaşı kesildiğinden dolayı Osmanlı Devleti aleyhine; “parayı veren düdüğü çalar” veya “gâvurun ekmeğini yiyen kılıcını taşır” sözü kabiline tavır değiştirmesi sürpriz olmamıştır (Kushner, 1978: 173). On iki Batı ve Doğu dilini bildiğini iddia eden ve bu yeteneğiyle övünen Vambery (Öke, 1985: 14), daha önce “ehl-i insaf” bir tavırla Abdülhamit'in hiç de iddia edildiği gibi olumsuz bir insan ve idareci olmadığını belirtirken, daha sonra bu tavrını değiştirdiği görülmektedir. İstibdat devri olarak nitelendirmekte tereddüt etmediği II. Abdülhamit dönemini tasvir ederken, kelimelerin kifayetsiz kaldığını belirtmiştir. Vambery bu tasvirinde o kadar ileri gitmiştir ki; durumun vahametini ortaya koymak amacıyla, övüldüğü ve öne çıkan lisan kabiliyetine rağmen; “Memâlik-i Osmanîye'de her gün cereyan eden ef'âl-i vahşiyâneyi lâyıkiyla tasvîr için hiç bir lisanda kâfi derecede şümüüllü kelimeler bulunamaz.” İfadesinden hareketle, “her şey aslına rücu eder” mi daha doğrusu “düşenin dostu olmaz” demek mi daha doğru olur “düşünmeye değer” olsa da sonucun değişmeyeceği muhakkaktır (BOA, Yıldız Kâmil Paşa Evrâkı'na Ek., nr. 86-34/3316, 29 Kânunuevvel 1324/11 Ocak 1909).

Oryantalist Profesör Vambery'nin verdiği konferansa gelince; 18 Kânunuevvel 1908/1 Ocak 1909 tarihinde “Peşter Loid” şirketinin büyük salonunda, Osmanlı Devletindeki hürriyet hareketleri ve II. Meşrutiyet'in ilânı hakkında Macar üst düzey yetkililerin de yer aldıkları toplantıda gerçekleşmiştir. Burada Türk Yenileşme Tarihi, II. Abdülhamit ve Jön Türkler hakkında genel bir değerlendirme yapmıştır. Vambery verdiği konferansta özetle;

Vambery, pek yakın zamanlara kadar Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki siyasi-sosyal hareketler hakkında Avrupalıların pek fazla bilgi sahibi olmadıklarını, yenileşme hareketlerinin çok eskilere dayandığını ve özellikle Sultan I. Abdülhamit zamanında hürriyet için ilk adımlar atıldığına dikkat çekerek sözlerine başlamıştır. Vambery, bir Avrupalı gibi yetişen ve hürriyetin Osmanlı ülkesinde yerleşmesi için çaba sarf edenlerin başında Reşit, Fuat ve Âli Paşaların geldiğini ve bunların Osmanlıların medenî dünya ile bütünleşmeleri için çok çalıştıklarını belirtmiştir. Ayrıca aynı gayeyle çok sayıda gencin, masraflarının yıllarca devlet tarafından karşılanarak Avrupa'ya eğitilmeleri için gönderildiklerini, buna rağmen umulanın bulunmadığını ve bunun asıl sebebinin de Asya düşünce yapısıyla, Avrupa tipi eğitimi bir araya getirmenin çok zor olduğuna dikkat çekmiştir. Bundan dolayı Avrupa'da eğitim gören gençlerin, Osmanlı Devletindeki uygulamaların hepsini yetersiz ve bunların islah edilmesi gerektiği kanaatini taşıdıkları hâlde, mutaassıp fikirlerin hâkimiyetinden dolayı bunların hedeflerini gerçekleştirmelerine engel olduğunun altını çizmiştir. Buna rağmen, Batı düşünce ve hayat tarzının yavaş yavaş da olsa hissedilmeye, hayat alanı bulmaya ve özellikle çeşitli iletişimin kurulmasından sonra Avrupa'nın, Osmanlılara daha cazip görünmeye başladığını ifade etmiştir.

Bu genel duruma bağlı olarak nihayet elli sene önce eğitim amacıyla Paris'te bulunan bir Osmanlı talebesi olan Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın öncülüğünde, Osmanlı ülkesinde hürriyet ortamının gerçekleştirilmesi gayesiyle bir cemiyet kurulduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte aynı zamanda İstanbul'da bulunan Müslümanların ileri düşüncede olanları tarafından da İslâmiyet'in, Avrupalıların zannettikleri gibi,

Batı medeniyetine karşı olmadığını ispat ve İslâm memleketlerinin medenileştirilmesi için gayretin artarak devam ettiğine dikkat çekmiştir. Bunun için aralarında Saray Kâtiplerinden Ziya Paşa'nın da bulunduğu Jön Türklerin sayılarının da gün geçtikçe artmaya başladığını ifadeyle Vambery, bunların bazılarının faaliyetlerini arttırarak devam ettirdiklerini hatta 1864'de Londra'da bir kaç Jön Türke tesadüf ettiğini bunların Avrupa'ya ilk iltica eden Türkler olup (Mübeşşir) isminde bir gazete yayınladıklarından bahsetmiştir. Vambery, tarzlarını beğendiği için gazetelerine Türkçe olarak birkaç makale de yazdığını ve bu suretle pek istememesine rağmen Jön Türk hareketine karıştığını da saklamamıştır.

Vambery'e göre kısa süre içerisinde kuvvet kazanan Jön Türk hareketi, Abdülaziz'i hallederek büyük umutlarla Abdülhamit'i tahta geçirmiştir. Fakat saray mahpushanesi içinde yetişen bu hükümdar da bekleneni verememiştir. II. Abdülhamit'in, hürriyet taraftarı gibi görünmeye çalıştığını, aslında istibdada daha yakın olduğu kanaatini taşıyan Vambery; Meclis-i Mebusan'ı kapatarak Meşrutiyet'i nasıl ezdiğini, hürriyet taraftarlarına kötü muamelelerde bulunduğunu, Mithad Paşa'yı Tâif'te ne suretle katlettiğini belirtmeye gerek olmadığını, çünkü bunların herkes tarafından bilindiğini özellikle vurgulamıştır. Bununla iktifa etmeyen Vambery, Sultanın yakın bir dostu görünümünde olmasına rağmen, Abdülhamit'in tahtta bulunduğu sürenin, tarihin istibdat devirlerinin başında yer alacağını ifadeden kendisini alamamıştır. Bu dönemde binlerce hafiyeden oluşan bir ordunun her an II. Abdülhamit'in bir işaretini beklediğini belirtmekle beraber; *“Osmanlı memleketlerinde her gün meydana gelen vahşet olaylarını tam anlamıyla tasvir etmeye hiçbir dilde yeterli kelimeler bulmak mümkün değildir”* diyecek kadar ileri gitmiştir.

Sultan Abdülhamit'i olumsuz icraatından vazgeçiremediği için tenkit edilmesini insafsızlık olarak değerlendiren Vambery, Sultanın 30 yıllık saltanatı süresince Jön Türk hareketinin yaygın hâle geldiğini, bazı Avrupa şehirlerinde şubeler açtığını ve Jön Türk fikrini savunan matbuatın yaygınlaştığını ve bunlarda da *“karınca kararınca”* kendisinin de *“çorbada tuzunun”* inkâr edilemeyeceğini ima etmiştir.

Abdülhamit'in icraatlarının hepsini tasvip etmenin vicdansızlık olacağını, lakin Jön Türklerin de *“sütten çıkmış ak kaşık”* misali *“pirüpak”* olmadıkları gibi aralarından pekâlâ vatanseverlikleri sorgulanabilecek olanların olduğunun da unutulmaması lüzumuna dikkat çekmiştir. Hatta bazılarının en büyük hatalarının makam ve mevki peşinden koşarak Sultandan, para veya memuriyet koparmak gayesiyle hareket ettiklerinden söz etmiştir. Fakat asıl gayeleri *“vatan ve millet”* olan, *“görünür”* değil, *“gerçek”* ve asıl Jön Türkleri yollarından hiçbir şeyin ve kimsenin döndüremediğinden, *“kutsal davaları”* için hiç bir baskı ve sıkıntıdan çekinmedikleri gibi; *“gözlerini budaktan, sözlerini dudaktan”* da esirgemediklerini vurgulamıştır. Bu bağlamda korkmayarak yabancı ülkelerde kutsal gayelerini gerçekleştirmek için hareket ettiklerinden bunun sadece fikrî değil, fiili de olmasını istediklerinden dolayı icra heyeti oluşturduklarını söyledi. Böylece orduya ve halka hürriyetin anlatılması ve inandırılması için Osmanlı memleketlerinin her tarafına adamlar gönderdiklerini ve bunun etkisinin hemen görülmeye başlandığını belirten Vambery sonuç olarak dahilî ve harici baskıların tesiriyle Sultanın endişelenmeye başladığını Niyazi ve Enver Bey gibi, Jön Türk Cemiyetine mensup askerlerin bu ortamdan yararlanarak, bir kısım askerî kuvvetlerle dağlara çıkmalarından sonra Sultan'ın, Kânun-ı Esâsî'yi îade ile II. Meşrutiyeti ilân etmesiyle amaçlarına ulaştıklarını ifade etmiştir.

Vambery konferans verdiği zaman dikkate alarak hükümetin idaresinin Jön Türklerin elinde olmasına rağmen iktidarlarını ne kadar muhafaza edebilecekleri, Osmanlı Hükümetini kuvvetli hâle getirip getiremeyecekleri, Osmanlılar'ın geleceklerinin ne olacağı endişesinin devam ettiğini ve kendisinin de bu hususta endişeli olduğunu gizlememekteydi. Vambery'e göre; Jön Türkler, şimdilik Sultanı tahtında bırakarak büyük bir akıl ve maharetle hareket etmişlerdir. Ancak geleceğin ne getirip, ne götüreceği, diğer bir ifade ile "neye gebe" olduğu merak edilmektedir. Çünkü muasır olan Jön Türkler olsa olsa halkın % 1'ni oluştururlarken, geri kalan % 99'un irtica yanlısı olduğu aşikârdı. Bunlar hâlâ eski dinî taassuplarını devam ettirerek her türlü yenileşmelere karşı çıktıklarından dolayı Meşrutiyete alıştırmaları ve Batı Medeniyeti ile kaynaştırılmaları mümkün olabilecek midir? Sorusunu soran Vambery, aynı soruyu yine kendisi cevaplamaktaydı. Şöyle ki; Çok iyi tanıdığı Türkleri, bu ileri medeniyet ile kaynaştırmanın mümkün olabileceğine inanmaktaydı. İslâmiyet'in, mevcut dinler arasında hürriyet ve eşitlik ilkelerine en yakın din olduğunu, ancak yüzyıllarca devam eden suiistimallerin Müslümanları yozlaştırdığından dolayı Meşrutiyet düşüncesinin Türkler tarafından hemen kabul edilemeyeceğini ve bunun zamana bağlı olduğunun da altını çizmiştir.

Vambery, özellikle Osmanlı toplum hayatında en çok merak edilen bir noktaya dikkat çekerek, kadınların "kapalı kapılar" ardındaki kapalı hayattan kurtularak sosyal hayata karışıp-karışamayacakları meselesi üzerinde de durarak, bunun doğrudan doğruya İslâmiyet ile ilgili olmayıp, Osmanlı ülkesinden, Çin'e kadar, Doğu'nun her tarafında din farkı gözetilmeksizin geçerliliğini koruduğunu belirtmiştir. Bunun da Doğu ile Batı arasındaki münasebetlerin artmasına bağlı olarak ortadan kalkacağına inanmaktadır.

Konferansında Bosna-Hersek meselesine de değinen Vambery, buraların ilhakının Müslümanların düşmanlığını kazanmaktan başka bir işe yaramayacağı kanaatini taşıdığını ve özellikle Jön Türklerle ıslahat teşebbüslerinin tatbiki için zaman ve imkân bırakılmasını vurgulamıştır. Fakat Reval Görüşmelerinden sonra düşüncesinin kısmen değiştiğini çünkü gelişmelerin çok hızlı gerçekleştiğini kayıtsız kalınarak yol alınmayacağına da görüldüğünü ifade etti. Vambery, Bosna-Hersek konusunda İngiliz Liberal Partisini eleştirmekte ve İngiliz muhafazakârlarının dostluklarından şüphe duymadığını, ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden de davet aldığını ve sağlık durumu uygun olursa bunu gerçekleştireceğini söyledi.

Bu arada Vambery, Türklerin Bosna-Hersek'e çok önem verdikleri zan olunmaması gerektiğini, geçen gün bir Osmanlı diplomatından aldığı mektupta; "Bosna bir tepsi içinde Osmanlıların önüne konulsa mutlaka reddedileceğinin belirtildiğini" ve bunun için ilhaktan dolayı çıkartılan gürültüye önem verilmemesine ve barışın da buna bağlı olarak bozulmayacağını ümit ettiğini vurgulamıştır (BOA, Yıldız Kâmil Paşa Evrakı'na Ek., nr. 86-34/3316, 29 Kânunuevvel 1324/11 Ocak 1909).

Vambery, Türkiye'den ayrıldıktan sonra da Türk kültürü ve Türk milletinin yaşadıklarıyla yakından ilgilenmeye devam etmiştir. Ancak ömrünün son zamanlarında neredeyse günah çıkarırcasına Peşte'den, Orenburg'da çıkan Vakit Gazetesi'ne 26 Mayıs 1913'de yazdığı bir mektupta; Her zaman olduğu gibi Türk-Macar kardeşliğinden bahsetmiş ve özellikle Balkan Savaşlarından dolayı Türklerin çektikleri acıların

fazlasıyla kendi ülkesinde de hissedildiğinin altını çizmiştir. Duygu yüklü kelimelerle ifade etmeye çalıştığı düşüncelerini, “... İşte efendim, dünyanın gidişi böyledir. Yükseliş ve düşüş arasındaki mesafe çok küçüktür... Osmanlı kardeşlerimiz ümitlerini kesmemelidirler... İbret almalıdırlar. ...” gibi sözlerle manevî bir destek vermeye çalışırken, birçok hata yapıldığına da dikkat çekmiştir. Halk ile Osmanlı aydınları arasında kopukluk olduğuna da işaret eden Vambery, Tatarlar’ın Türk Kültürü ile ilgili çalışmalarını takdirle karşılamakta ve Osmanlı aydınlarının da aynı şekilde hareket etmelerini tavsiye etmektedir (Hüseyin Kâzım Kadri, 1992: 186-187).

Sonuç

Vambery, Ailesi, yetiştiği çevre ve aldığı eğitim itibariyle çelişkiler içerisinde yaşamıştır. Hatta “zıtlıklar manzumesi”, “hâli ve ahvali” bazen “abat” bazen de “berbat” bir vaziyet arz eden Vambery, materyalist yönü ağır basmakla birlikte; “Beni Cennet’e götürecek merdivenin bazı basamakları kırık, bazıları da eksiktir” diyerek dinin de bir ihtiyaç olduğundan dem vurmaktan kendini alamamıştır (Öke, 1985: 15). Sultan II. Abdülhamit’in sarayında da bulunan Vambery, Abdülhamid döneminde ihtisas mekteplerinden mezun olanlardan devletin çeşitli kademelerinde görev alanların sayısının arttığını, yabancı dil bilen, Batı Avrupa’yı yakinen takip eden, tanımaya çalışan, buradaki siyasî ve felsefî gelişmeleri doğrudan izleyen ciddi bir genç zümrenin yetiştiğinin altını çizmiştir (Alkan, 2019: 392).

Hayatı “med-cezir”ler ile dolu, dolu dolu yaşamış, her şeye rağmen kendisi derviş kılığında ve hacı kisvesi altında Orta-Asya’yı dolaşmıştır (Bice, 2016: 345). Vambery, 81/82 yıl kadar yaşadığı uzun sayılabilecek ömrüne; seyyah, kâşif, derviş, öğretim üyesi, yazar, devletlerarası arabulucu, casusluk, misyonerlik gibi çok sayıda işi sıgdırmayı başarmıştır (Öke, 1985: 15).

Vambery’nin verdiği konferansın en can alıcı noktalarından birisi de Türkiye’de yaşayan ve kendilerini aydın statüsü içerisinde görerek, söz de halk için bir şeyler yapmaya çalıştığı iddiasında olanların bir kısmının, makam ve mevkiî uğruna bu düşüncelerinden kolaylıkla vazgeçebildiklerini açıklıkla ortaya koymasıdır (BOA, *Yıldız Kâmil Paşa Evrâkı’na Ek.*, nr. 86-34/3316, 29 Kânunuevvel 1324/11 Ocak 1909). Vambery, “görüp-geçirdiklerinden”, “görüp-işittiklerinden”, “duyup-işittiklerinden”, bu kadar hareketliliğe rağmen “durup-düşünme” eylemini de başarıyla gerçekleştirmiş, “çok gezen mi bilir, çok yaşayan mı?” sözü tartışmaya açık olsa da; çok yaşayan, boş yaşamayıp, her haliyle her anını dolu dolu değerlendirenin kalıcı eserler bırakabileceğini somut olarak ispat etmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgesi

BOA, Yıldız (1909) Kâmil Paşa Evrâkı'na Ek., nr. 86-34/3316, 29 Kânunuevvel 1324/11 Ocak.

Kitaplar Ve Makaleler

AKPINAR, Turgut, (2012), "*Vambery, Arminius*", *DİA*, 42: 501-502.

AKŞİN, Sina, (1987), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul.

ALKAN, Necmettin, (2019), "*Sultan II. Abdülhamit Döneminde Kültür, Sanat Ve Spor Alanlarında Yapılan Modernleşme Faaliyetleri*", *Sultan II. Abdülhamit Dönemi*, (Editörler: Mehmet Bulut, Muhammet Enes Kala, Nuri Salık, Maşallah Nar), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 369-397.

BANARLI, Nihad Sami, (1983), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

BERKES, Niyazi, (1978), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.

BİCE, Hayati, (2016), *Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara.

ÇOLAK, Melek, (2019), "*Macar Türkolog Vámbéry'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun" Un İzleri -Orijinal Fotoğraflarla Birlikte-*" *SUTAD*, Nisan, 45: 13-27.

ÇOLAK, Melek, (2016), "*Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya Açısından Vambery'nin Orta Asya Gezisi Üzerine Düşünceler*", *Belleten*, LXXX, 289: 885-898.

DURMUŞ, İlhami, (2017), "*Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı*", *Gazi Akademik Bakış*, X, 20: 37-47.

DÜZEN, Cem, (2017), "*Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak'ası*", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX, 1: 107-128.

Ebuzziya Tevfik, (1973), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Yay. Haz. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul.

GEORGEON, François, (1996), (Çev. Alev Er), *Türk Milliyetçiliği'nin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, İstanbul.

GÜL, Meltem, (2013), "*Türkçe Sözlükler Üzerine Bir Deneme*", *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 2: 505-530.

HALAÇOĞLU, Yusuf-AYDIN, Mehmet Âkif, (1993), "*Cevdet Paşa*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VII: 443-450.

HİLAV, Selahattin, (1995), "*Düşünce Tarihi (1908-1980)*", *Çağdaş Türkiye Tarihi*, IV, (Yay. Haz. Sina Akşin), Cem Yayınları, İstanbul.

Hüseyin Kâzım Kadri, (1992), (Yay. Haz. Kudret Büyükcoşkun), *Balkanlar'dan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi*, İstanbul.

KANLIDERE, Ahmet- KEMALOĞLU, İlyas, (2020), *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

KARACA, Ali, (1993), *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul.

KARAL, Enver Ziya, (1988), *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara.

KOCABAŞ, Süleyman, *Kendi İtiraflarıyla Jön Türkler Nerede Yanıldı?*, İstanbul 1991.

KODAMAN, Bayram, (1993), *"1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi"*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız) XII, İstanbul.

KUSHNER, David, (1978), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (Çev. Ş. Serdar Türet-Rekin Ertem-Fahri Erdem), İstanbul.

MADEN, Fahri, (2014), *II. Abdülhamit Dönemi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.

NİŞANCI, Şükrü-KARATAŞ, Adnan, (2019), *"Yabancı Devletlerin Ve ayrılıkçı Unsurların Jön Türk Hareketi Üzerindeki Etkileri"*, International Social Sciences Studies Journal, s. Vol: 5, 45: 5291-5304.

ÖKE, Mim Kemal, (2006), *"Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm Ve Filistin Sorunu (1890-1914)"*, *Marife*, Yıl: 6, 1: 261-270.

ÖKE, Mim Kemal, (1985), *Vambery Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, İstanbul.

ÖLMEZ, Mehmet, (1998), *"Etimoloji Sözlükleri"*, Kebikeç, VI: 175-183.

ÖZALP, N. Ahmet, (1993), "Vambery ve Orta Asya Gezisi", *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (Hazırlayan N. Ahmet Özalp), Ses Yayınları, İstanbul: 7-14.

ÖZCAN, Azmi, (1992), *Pan-İslâmizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul.

SARAY, Mehmet, (1993), *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul.

SHAW, Stanford J.-SHAW, Ezel Kural, (1983), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, TTK Yayınları, İstanbul.

Sultan Abdülhamit, (1984), *Siyasî Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

TEKİNSOY, Yunus Emre, (2015), "Birinci Dünya Savaş'ında Türk-Macar İlişkilerine Bir Örnek: Macar Turan Cemiyeti Ve Türk Ocağı", **100. Yılında I.Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu** (03-05 Kasım 2014 Budapeşte), (Yay. Haz. Aynur Yavuz Akengin-Selcan Koçaslan), Ankara, 233-251.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1992), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.

VAROL, Muharrem, (2015), "Kuleli Vak'asının Baş Aktörü Şeyh Ahmet'e Dair Bilinmeyenler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 35/1: 97-143.

YILMAZ, Salih,(2003), "Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesinde Geçen Ahmet İle Yusuf Destanı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat*, XIV: 127-143.

YILMAZ, Salih, (2003), "Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesinde Geçen Ahmet İle Yusuf Destanı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat*, XVI: 127-143.

Extended Abstract:

As a result of the statements of Theodor Herzl, who was one of the leading intellectuals of Zionism, it is seen that; In thought of Vambery, that “there is no” is an enigma in all its forms, like “interlocking” Russian dolls or “no similes”; Like “there is a Vambery, and then there is Vambery”... His real name is Armin Herman Wamberger, and Arminius Vambery’s family, as it is commonly known, immigrated to Hungary from Bamberg, Bavaria, Germany. Vambery was born in 1831-32 into a very poor and devotee Jewish family. In those years, in the process of anti-Semitism, which was getting stronger in Central Europe, he lost his father at an early age. Naturally, this increased Vambery’s responsibility. Conceivably, his mother sent him to a school where his Christian faith was emphasized so that his son could receive a good education. What was painful and sore here was that while he was humiliated by Christians for his Judaism, he was ostracized by Jews for trying to study in Christian schools.

But Vambery, who never lost his will and resolution, has learned many languages with his unbelievable intelligence and language learning ability. Thanks to the education that he received, his curiosity about everything, his investigative attitude, his sociable and scientific interest that he had, Vambery met the Orientalist Baron Joseph von Hammer-Purgstall and managed to attract his attention. After this acquaintance, that his interest already existed for Turks and Turkish caused him to turn to Turcology with the advice and encouragement of Hammer. As always, the mysterious “east”, which arouses the interest of many westerners, attracted young Arminius Vambery, who grew up in poverty and the pain of being excluded because of his Jewishness, with his mysterious and fascinating beauty in this environment.

Vambery set out to go to Istanbul by sea in 1857. On the ship, he met Hacı İsmail Ağa, who was Ahmet Cevdet Pasha’s father. This was a great chance and opportunity for Arminius Vambery. Because İsmail Ağa showed close interest, he did not experience much foreignness in Istanbul and found himself in a scientific environment. After Vambery started to live in Hüseyin Daim Pasha’s mansion as a private teacher through his compatriot İsmail Pasha/General Kmetty, he was given the name “Reşit Efendi” by the pasha himself.

Vambery’s life in Istanbul lasted about four years. After meeting with pilgrims from Central Asia, he had the thought of a trip to Central Asia. When he visited Iran with Muslim pilgrims during his trip to Turkistan, which he went under the name of Reşit Efendi, he met Sir Charles Alison, the British Ambassador for Iran, and was offered to gather information on behalf of the British. At the same time, Vambery’s most scientifically productive years began. In this process, his travel and research works about Central Asia were published in many European countries, especially in Hungary and Turkey. At this time, the British, whose conventional Ottoman relations were deteriorating, unofficially asked to him meet with Abdulhamit II. This situation was interpreted against Vambery in terms of the Ottoman Empire and England. For the same purpose, the Russians called for help of Vambery. But Vambery refused them.

With the influence of his observations in Central Asia, Vambery intensified his studies on the pre-Islamic past of the Turks. After the French Revolution, because the beginning of nationalist movements in almost all existing elements, especially

non-Muslims, except for the Turks, in the Ottoman Empire, since the 19th century, research on the origins of Turkish culture has been focused on. Vambery is the most important one of them. Vambery did not want to talk about it, he could not be able to desist being a fervent supporter of the British, although he, who was so admiring and close to the Turks as to put a name his son Rüstem.

By taking a great personal risk, Vambery did not hesitate to speak in favor of the Turks, whom he described as “a nation that has been slandered and persecuted”. With this attitude, which can be described as “reckless” in the circumstances, He succeeded in attracting Sultan II. Abdulhamit's attention. The Sultan, who was known as cautious, chary and even very skeptical, could not be able to desist to invite Vambery to Istanbul in 1880 and host him at the Yıldız Palace. Thus, the foundations of a close relationship that would continue for a long time were laid.

Later, Sultan Abdulhamit invited Vambery to Istanbul to do scientific studies, and in reality to contact England on his own behalf. Vambery, who had already agreed to this, naturally pursuant to the phrase “the earth has ears”, after the second letter that he wrote to England, it was interpreted by the British as “purchased” by the Sultan, and his efforts were not enough to establish conventional Ottoman-British relations. In this context, if the phrase is appropriate; The British “pulled the rope” of the Ottoman Empire, which they had already tied with “British twine”, which made Vambery very sad. After a while, Vambery refused the British's request to meet with Abdulhamit, and held the meetings between Theodor Herzl and Sultan Abdulhamit in order for the Jews to have land in Palestine.

Although the date exactly is not known, Sultan Abdulhamit II invited Vambery to Istanbul in the 1880s. From there he sent reports to the British Ministry of Foreign Affairs. Vambery, whom the British began to put pressure on because they could not develop a policy in their favor, advised England to support the Young Turks. When the Turkism movement started in Turkey, the contribution of Jewish origin Vambery cannot be ignored in the formation of the intellectual infrastructure of this movement. Vambery was of the opinion that, in fact, Sultan Abdulhamit was not as bad and tyrannical as he was introduced to the West, and that if he had succeeded in sharing the administration with the Young Turks, his bad fate would have changed. In the conference he gave, he made a general assessment of the Ottoman Empire.